

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 5, Ocak /January 2021, ss. 65-

Geliş Tarihi–Received Date: 01.12.2020 Kabul Tarihi–Accepted Date: 22.12.2020

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

KARA-KOYUNLU ORDUSUNDA İNSAN UNSURU VE GÖREVLİLER

AHMET KORKMAZ*

ÖZ

Kara-Koyunlular bir asırdan fazla Anadolu'nun doğusu ve İran'ın batısında Türkiye Selçukluları ve Moğolların devlet yönetim prensiplerine uygun olarak hüküm sürmüştür. (1380-1469) Türkiye Selçuklu ve İlhanlı devletlerinin teşkilât tecrübesi üzerine devletlerini teşkil etmişlerdir. Öncüllerinden aldıkları devlet geleneğini geliştirerek tarih sahnesinde kalmaya çalışmışlardır. Türk ordu kültürünün etkisiyle Kara-Koyunlu Türkmenlerinin ordusunda hükümdar devletin en üst merci idi. Mirzalar ve emirler ordu hiyerarşisi içinde hükümdardan sonra gelmekteydi. Ordudaki insan unsuru içinde hassa kuvvetleri olan nökerler ordunun ana nüvesini oluşturmaktaydı. Bunun yanında eyalet kuvvetleri savaş sırasında merkezî orduya destek verirdi. Aynı şekilde savaş sırasında devlete tabi kuvvetler orduya katılırdı. Kara-Koyunlu ordusundaki görevliler, Türk-Moğol ordusunda var olan görevliler ile benzer niteliktedir. Dönemin kaynakları, askeri görevliler hakkında bilgi verirken Türkçe ve Farsça isimleri yanında Moğolcalarını da zikretmektedirler. Bu da bize Kara-Koyunlu ordusunda Moğol askerî yapısının etkisini göstermektedir. Bu çalışmada XV. yüzyıl itibarıyla Doğu Anadolu ve İran coğrafyasında önemli muharip güç haline gelen Kara-Koyunluların ordusunda hiyerarşi, görevliler ve görevlilerin nitelikleri muasır kaynaklar ve tetkik eserler ışığında değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kara-Koyunlular, Askerî Teşkilât, İnsan Unsuru, Nöker, Eyalet Kuvvetleri, Emirler.

HUMAN FACTOR AND ATTENDANT IN THE QARA-QOYUNLU ARMY

ABSTRACT

The Qara-Qoyunlu reigned following the Mongols' and Anatolian (Turkey) Seljuk Sultanates principles of state management more than a century in the east of Anatolia and the west of Iran (1380-1469). They constituted the Qara-Qoyunlu state in compliance with the state organization of Ilkhanid Empires and Anatolian Seljuk Sultanates. The Qara-Qoyunlu tried to stay on the stage of history by developing the state tradition from their ancestry. Under the impact of the Turkish army culture, the ruler was the highest decision-maker in the army of the Qara-Qoyunlu Turkmens. Princes and commanders came after the ruler in the army hierarchy. Neuters, which were bodyguards of a ruler within the human element in the army, constituted the main core of the army. Besides, state forces would support the central army during the war. Similarly, the forces faithful to the state would join the army during the war. The military attendants of the Qara-Qoyunlu were similar to those of the Turkish Mongolian army in terms of form. While the sources of the period give information about the military officers, they mention their Mongolian names beside their Turkish and Persian names. This shows us the influence of the Mongolian military structure on the Qara-Qoyunlu army. In this study, the hierarch of the army of the Qara-Qoyunlu, which has become an important combat power in Eastern Anatolia and Iran as of the 15th century, will be evaluated in the light of contemporary sources and studies.

Keywords: The Qara-Qoyunlu, Military Organization, Human Factor, Neuters, State Command, Commanders.

GİRİŞ

Ordu, tarih boyunca Türklerin ehemmiyet verdiği müesseselerin başında gelmektedir. Hun çağından itibaren Türklerde ordu kelimesinin ifade ettiği anlam değişmemiştir.¹ Türk-Moğol kültürünün temsilcisi olan

* E-Posta: ahmetkorkmaz1040@gmail.com ORCID ID: 0000-0001-8652-6203

¹ İlhan Erdem, "Akkoyunlu Ordusunda İnsan Unsuru", *A.Ü.DTCF Tarih Araştırmaları*, 25/26, Ankara 1991, s. 85.

Kara-Koyunlular, Türkiye Selçuklu Devleti'nin inkırazı ve Moğol hâkimiyetinin inhitatı üzerine² XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Van Gölü kıyısındaki Erciş merkez olmak üzere; kuzeyde Erzurum, güneyde Musul bölgesine kadar uzanan sahada hâkimiyet tesis ettiler³. Mezkûr devletin devlet ve askerî teşkilatı selefleri olan Celâyirlilerden dolayısıyla İlhanlılardan ve Timurlulardan tevarüs etti.⁴

Kara-Koyunlu Devleti diğer Türk devletlerinde olduğu gibi orduya ziyadesiyle ehemmiyet vermiştir. Türk ordu kültürünün etkisiyle Kara-Koyunlu Türkmenlerinin ordusunda hükümdar devletin en üst merci idi. Mirzalar ve emirler ordu hiyerarşisi içinde hükümdardan sonra gelmekteydi. Ordudaki insan unsuru içinde hassa kuvvetleri olan nökerler ordunun ana nüvesini oluşturmaktaydı. Bunun yanında eyalet kuvvetleri savaş sırasında merkezî orduya destek verirdi. Aynı şekilde savaş sırasında devlete tabi kuvvetler orduya katılırdı.⁵

Kara-Koyunluların başlangıçta konar-göçer hafif süvarili askerî yapısı zamanla teşkilatlı bir yapıya dönüşmüştür. Bu minvalde ordu içinde teşkilatlanmaya gidilmiştir. Fakat bu dönemde kurumların kökleşmemesinden dolayı devlet teşrifatında görev yapan kurumlardaki görevliler de askerî yapı içinde yer almıştır.

1. İnsan Unsuru

1.1. Başkomutan (Hükümdar)

Kara-Koyunlu hükümdarları savaşta ve barışta her zaman ordunun başkomutanıydılar.⁶ Başkomutan olarak hükümdar, cesaret ve dirayetle orduyu komuta ederdi. Bunun aksi yaşanması durumunda hükümdar tahtını ve tacını kaybedebilirdi.⁷ Kara-Koyunlu hükümdarlarının her biri birinci sınıf savaşçıydılar.⁸ Özellikle Kara Yusuf Bey cesareti ve idareciliği ile mümtaz bir hükümdardı.⁹

Hükümdar sefere çıkılacağı ya da düşman saldırısı anında ülkedeki bütün mevcut kuvvetleriyle hareket ederdi. Bunun yanında savaşa girmeden önce emirler ile meşveret etmesi bir gelenektir.¹⁰ Diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Kara-Koyunlu ordusunun merkezinde başkomutan olarak sefere katılması durumunda sürekli olarak hükümdarın kendisi bulunurdu. Örneğin, Kara Yusuf Bey, Timurlu Mirza Ebu Bekir ile 1 Cemazievvel 809/14 Ekim 1406 tarihinde yaptığı birinci savaşta¹¹ ordunun merkezinde bulunmaktaydı.¹² Bunun yanında bütün askerî işlerde en üst merci hükümdardı.¹³ Kara-Koyunlu hükümdarları çetin ve zorlu savaşçı olmalarının yanında çok iyi başkumandandı. Bu konuda özellikle Kara Mehmed Bey, Kara Yusuf Bey ve Sultan Cihanşah çok iyi bir asker olarak bilinmektedirler.¹⁴

1.2. Mirzalar

Kara-Koyunlu Devleti'nde şehzadelere "Mirza" denilmekteydi. Diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Kara-Koyunlularda da ülkenin yönetimi hanedanın ortak malı idi. Mirzalar aynı zamanda hanedan üyesi olmaları hasebiyle tâbi olarak hükümdar adayları idiler. Bunun yanında mirzalar hükümdara bağlı olarak vilayetlere vali olarak tayin edilirdiler.¹⁵ Mirzaların tayin olduğu vilayetlerde kendilerine mahsus birlikleri bulunmaktaydı.

² İlhan Erdem, Kâzım Paydaş, *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi Siyaset-Teşkilat-Kültür*, Bileşik Yayınevi, Ankara 2007, s. 61; Kâzım Paydaş, "Akkoyunlular", *İslam Tarihi ve Medeniyeti - Müslüman Türk Devletleri-II*, Edt. Muhammet Hanefi Palabıyık, Osman Çetin, C.9, Siyer Yayınları, İstanbul 2018, s. 347; Kâzım Paydaş, "Ak-Koyunlu Devleti'nde Siyasi Evlilikler ve Sarayda Hatunların Konumu", *Tarih Yolunda Bir Ömür Prof. Dr. İsmail Özçelik'e Armağan*, Edt. Burak Kocaoğlu, Berikan Yayınları, Ankara 2019 s. 413.

³ Faruk Sümer, "Kara-Koyunlular", *İA*, MEB Yayınevi, C.6, Eskişehir 2001, s. 292; Kâzım Paydaş, "Karakoyunlular", *İslam Tarihi ve Medeniyeti Müslüman Türk Devletleri-II*, Edt. Muhammet Hanefi Palabıyık, Osman Çetin, C.9, Siyer Yayınları, İstanbul, 2018, s. 375.

⁴ Sümer, *agm*, s. 304; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, TTK, Ankara 1988, s. 268. Ayşe Atıcı Arayancan, *Karakoyunlu Hükümdarlarından Cihanşah ve Dönemi (Siyaset-Teşkilat-İktisad-Din ve Kültür) 1438-1467*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2010, s. 275; Nəcəfli Tofiq Hümbətöglü, *Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu Dövlətləri*, Çayıoğlu, Bakü 2012, s. 94.

⁵ Kara-Koyunlu Devleti ile çağdaş olan ve daha sonra onun topraklarında hüküm süren Ak-Koyunlu Devleti de Kara-Koyunlu ordu yapısında görüldüğü gibi yapılanmıştır. Bu konuda geniş bilgi için İlhan Erdem'in çalışmalarına başvurulabilir. İlhan Erdem, *Akkoyunluların Askeri Teşkilatı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1988; İlhan Erdem, "Akkoyunlu Ordusunda İnsan Unsuru", s. 85-92; İlhan Erdem, "Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu Ordularına Genel Bir Bakış", *A.Ü.DTCF Tarih Araştırmaları*, 24/37, Ankara 2005, s. 60-69.

⁶ Hüseyin Mirca'feri, *Tarih-i Tehevvulat-ı Siyasi İçtimai İktisadi ve Ferhengi-i İran Der Dovre-i Timuriyan ve Türkmanân, Daneşgah-ı İsfahan*, Tahran 1395/2016, s. 274; Paydaş, "Karakoyunlular", C.9, s. 400; Arayancan, *agt*, s. 276.

⁷ Hadî Seyyid Hüseyinzâde, *Tarih-i Feramüş Şode İran der Dovre-i Sultan Yakub Ak-Koyunlu, Şirket-i Sehom-i Has*, Tahran 1394/2015, s. 208.

⁸ Faruk Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a kadar)*, TTK, Ankara 1992, s. 113.

⁹ Mirca'feri, *age*, s. 236.

¹⁰ Erdem, "Ak-Koyunlu Ordusunu Oluşturan İnsan Unsuru", s. 86; Arayancan, *agt*, s. 276; Paydaş, "Karakoyunlular", C.9, s. 400.

¹¹ Kara Yusuf ile Ebu Bekir arasındaki bu savaş hakkında geniş bilgi için bkz. Sümer, *age*, s. 72-74.

¹² Hafız Abrû, *Zübde'ti-Tevârih-i Bâysunguri*, yay. Seyyid Kemâl Hac Seyyid Cevadi, C.III, Sazman-ı Çap ve İntişarat-ı Vezaret-i Ferheng ve İrşad-ı İslami, Tahran 1380/2001, s. 170.

¹³ Kâzım Paydaş, *Ak-Koyunlu Devlet Teşkilatı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2003, s. 279.

¹⁴ Arayancan, *agt*, s. 277.

¹⁵ Paydaş, "Karakoyunlular", C.9, s. 392.

Askerî komuta zinciri içinde ise hükümdardan sonra gelmekteydiler. Mirzalar, hükümdar ile katıldıkları savaşlarda genellikle ya ordunun kollarından birini komuta ederlerdi ya da karavul¹⁶ veya menkalay¹⁷ birliklerini komuta da ederlerdi.¹⁸ Bunun yanında hükümdarın emri ile bağımsız sefere de çıkabilirlerdi. Nitekim Sultan Cihanşah'ın oğlu Muhammedî Mirza ve Pir Budak babasının emri ile civar bölgelere bağımsız seferlere çıkmışlardı.¹⁹

1.3. Emirler (Ümera)

Kara-Koyunlu askerî teşkilâtında emirler, yetki ve nüfuz bakımından hükümdar ve mirzalardan sonra gelmekteydiler. Bunun yanında askeri kumanda etme ve eyaletlerde valilik gibi görevleri icra etmekteydiler. Bu sebeple bazı eyaletleri mirzalar yönetmekteyken bazı eyaletleri de emirler yönetmekteydiler. Emirlerin büyük bir çoğunluğu aşiret reisi olduğu için mahiyetlerinde hatırı sayılır bir kuvvet mevcuttu. Savaş sırasında sahip oldukları kuvvetler ile hükümdarın ya da mirzaların ordusuna katılarak görev yaparlardı.²⁰

Kara-Koyunlu Devleti'nde emirler yaptıkları görevlere göre sınıflandırılmıştır. Buna göre “emirü'l-ümerâ”, “ümerâ-yı ‘azam” ve “emir-i divân” gibi isimler ile derecelendirilmişlerdir.²¹ Kara Yusuf Bey'in emirü'l ümerâsı Çekirli Aşireti'ne mensup Bistam Bey idi. Bistam Bey mahiyetindeki kuvvetler ile Kara Yusuf Bey'in ordusuna katılarak Kara-Koyunlular'a hizmet etmiştir.²² Ümerâ-yı ‘azam ise hükümdarın savaşa iştirak etmediği durumlarda orduyu komuta ederdi.²³

Bunun yanı sıra ordu Mete Han Dönemi'nden itibaren Türklerin kullandıkları onlu sisteme göre tanzim edilmişti. Bu sistem daha sonraları Çinggis Han ve ardılları tarafından da kullanılmıştı. Ordunun onlu sistem içinde birimleri, Moğollar Dönemi'nden itibaren bölgenin hâkim dili olan Farsça ile karşılanmaya başlanmıştı. Buna göre bu birimler; *tümen*, *hezâre*, *sede*, *dehe* şeklinde ifade edilmişti. Bu birliklerin başında bulunan emirlere; *emir-i tümen*, *emir-i hezâre*, *emir-i sede*, *emir-i dehe* denilmekteydi.²⁴ Kara-Koyunlu ordusunun böyle birimlere ayrıldığı hakkında kaynaklarda doğrudan bilgi olmamasına rağmen Hafız Abrû ve Ebu Bekr-i Tihriânî bazı ipuçları vermektedir. Kara-Koyunlular henüz Kara Mehmed Bey Dönemi'nde ordu içindeki askerî birimler düzenli bir şekilde koşunlara bölünmüş, her koşunda üç yüz asker bulundurmuydu. Koşunları bir sonraki kademedeki otuz desteğe bölerek her desteğe on kişi bulundurmuydu.²⁵ Bunun yanında Kara Yusuf Bey'in 820/1417 yılında Emir Şemseddin'e verdiği suyurgal fermanının başında “*ümera-yı ulusât, tümenât, hezâreât, sedeât*”²⁶ şeklindeki ifadesi ordunun birimlerini açıklar mahiyettedir. Aynı şekilde Tihriânî, Uzun Hasan Bey'in Sultan Cihanşah'ı ortadan kaldırdıktan sonra öldürdüğü emirlerin hepsinin “*ümerâ-yı tuğ u nekkare ve serdârân-ı tümenât-ı hezâre*”²⁷ olduğunu ifade etmektedir. Bu bilgiler ışığında ordunun onluk, yüzük, binlik ve on binlik birimlere ayrıldığını ve bu birimlerin her birinin bir emir tarafından idare edildiğini söyleyebiliriz.

Emirlere hizmetlerine göre büyük toprak sahaları verilmekteydi. Emirler savaş bittikten sonra topraklarına gidip mülkî işler ile meşgul olurlardı. Hükümdar yeni bir savaşa gideceği zaman yeniden onun etrafında toplanırlardı. Sultan Cihanşah'ın savaş meydanına giderken genellikle etrafında büyük emirler bulunurdu. Hükümdar savaş durumuna göre kışlak zamanında bazen büyük emirler ile birlikte kışlarken bazen de ayrı

¹⁶ Moğolca bir istilâh olan “karavul” keşif birliği anlamına gelmektedir. Bkz. Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, C.I, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1963, s. 399.

¹⁷ Menkalay, ordunun öncü birliği anlamına gelmektedir. Doerfer, *age*, C.I, s. 502.

¹⁸ İsmail Hasanzâde, *Hükümet-i Türkmenân-ı Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu der İran*, Semt, Tahran 1392/2013, s. 164; Hüseyinzâde, *age*, s. 209.

¹⁹ Arayancan, *agt*, s. 277.

²⁰ Paydaş, “Karakoyunlular”, C.9, s. 401; Arayancan, *agt*, s. 277; Nicabot İslamova, “Kara-Koyunlu Devleti'nin Kuruluşu ve Ordusu”, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 29, Temmuz 2009, s. 489-490.

²¹ Paydaş, “Karakoyunlular”, C.9, s. 396.

²² Mirhond, *Tarih-i Ravzatü's-Safa Fi Sireti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, haz. Cemşid Kiyânfer, C.II-VI, İntişarat-ı Esatir, Tahran 1385/2006, s. 5218; Gıyasüddin Hondmir, *Tarih-i Habîbu's-Siyer fi Ahbar-ı Efrad-ı Beşer*, yay. Celâleddin Humâyî, C.III, İntişarat-ı Hayyam, Tahran 1333/1954, s. 571; Muhammed Yusuf Vale-i İsfahânî Kazvîni, *Hold-i Berin (Tarih-i Timuriyân ve Türkmenân)*, haz. Mir Haşim Muhaddes, Mirâs-ı Mektûb, Tahran 1379/2000, s. 684.

²³ Mükrimin Halil Yınanç, “Akkoyunlular”, *JA*, MEB Yayınevi, C.I, Eskişehir 2001, s. 263.

²⁴ Mustafa Uyar, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilâtı (Ortaçağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm)*, TTK, Ankara 2020, s. 119.

²⁵ (قرا محمد پنج هزار مرد مرتب از ترکمان بیرون کرد و هر سیصد مرد یک قوشون کرد و هر قوشون را سی دستجه کرد) Hafız Abrû, *Zeyli Camiü't Tevârih-i Reşidî*, nşr. Hanbaba Beyânî, Çaphâne-yi İlmî, Tahran 1317/1938, s. 224; Abrû, *Zübdetü't-Tevârih-i Bâysungurî*, C.II, s. 585; Sümer, *age*, s. 47; Erdem, “Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu Ordularına Genel Bir Bakış”, s. 73; Arayancan, *agt*, s. 288; Hümbetoğlu, *age*, s. 93; Hamidreza Sohrababad, *Safevî İdaresinde Toplumsal Dönüşüm*, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 2010, s. 33.

²⁶ Hüseyin Müderrisî Tabâtabai, *Farmânâ-yı Türkmenâ-ı Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu*, Çaphâne-i Hükümet-i Kum, Tahran 1352/1973, s. 20.

²⁷ Ebu Bekr-i Tihriânî, *Kitâb-i Diyârbakriyya*, yay. Necati Luğal, Faruk Sümer, C.II, TTK, Ankara 1992, s. 428; çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2014, s. 278.

kışlardı. Örneğin Sultan Cihanşah, Irak tarafına sefere çıktığında Dergezin kasabasında kışlarken; Muhammedi Mirza, Emir Bayezid-i Bistam, Emir Şehsuvar-ı Bayram gibi birçok emir Rey’de kışlamıştı.²⁸

1.4. Hassa Kuvvetleri (Nökerler)

Kara-Koyunlu ordusunun en dinamik unsuru olan nökerler ordunun ana nüvesini oluşturmaktaydılar. Ak-Koyunlular’da olduğu gibi Kara-Koyunlular’da da ordu içinde daimi birlik olarak faaliyet göstermekteydiler.²⁹ Moğolca bir istilâh olan nöker³⁰ “*samimi arkadaşı, yoldaş ve sırdaş*” anlamlarına gelmektedir.³¹ Nökerler, bağlı bulunduğu hükümdara veya bir beye daima eşlik eden, efendisinin özel koruması olan muhariplerdir.³² Kara-Koyunlu Devleti’nin ilk zamanlarından itibaren mevcut olan nökerler, kaynaklarda “*nökeran-ı hassa*” şeklinde geçmektedir.³³ Nökerler, Türkmenlerden ve önemli emirlerden seçilirlerdi.³⁴ Bağlı buldukları hükümdara, mirzalara veya beye koşulsuz itaat ederek hizmet ederlerdi. Örneğin; Kara Yusuf Bey, Şam’da hapisteyken nökeri olan Pir Ömer kendisine sakalık yaparak hizmet etmişti.³⁵ Pir Ömer, Kara Yusuf Bey’e en bağlı adamlarından biri olarak onun bütün savaşlarına katılmış ve büyük faydalar göstermişti.³⁶ Kaynaklar, Kara Yusuf Bey’in nökerleri arasında yer alan Pir Ömer’i, Kara Yusuf Bey’in Erzincan’ı ele geçirdikten sonra oraya vali olarak tayin ettiğini ve “Nasreddin” lakaplı Pir Ömer’in Kara Yusuf Bey’in veziri ve naibi olduğunu da ifade etmektedir. Nitekim nökerlerin hükümdarın en güvendiği adamlar arasında yer almaları onların zamanla devletin üst düzey kademelerinde hizmet vermelerini sağlamıştır.³⁷ Bunun yanında Kara Yusuf Bey tarafından Erzincan valiliği kendisine taltif edilen mezkûr emirin de mahiyetinde nökerler bulunmaktaydı. Nitekim Ak-Koyunlu Kara Yülük Osman Bey, Pir Ömer’i ele geçirdiği vakit onun nökerlerinden bazılarını öldürtmüştü.³⁸

Nökerler bağlı oldukları hükümdar, mirzalar ve cemaatlara tam itaat gösterir ve onların önemli miktarda askerî gücünü oluşturlardı. Mirza ve cemaatin saf dışı bırakılması durumunda onlar da öldürülürlerdi. Nitekim Sultan Cihanşah oğlu Pir Budak’ı ortadan kaldırdıktan sonra Pir Budak’ın ve ona bağlı bulunan el-Asfahiye (الأسفاهية)³⁹ cemaatinin bütün nökerlerini öldürdü.⁴⁰ Türkmenlerden oluşan boy nökerleri hükümdara her zaman askerî destek veren birim olmuşlardır. Söz gelimi Sultan Cihanşah’ın Uzun Hasan Bey’e karşı koymak için yola çıktığı vakit yanında boy nökerleri bulunmaktaydı. Uzun Hasan Bey, Sultan Cihanşah’a saldırı için sefere çıktığında karavullarının “*Cihanşah Mirza göçü yola düşürdü. Kendisi de hassa ordusu, emirler, boy nökerleri ve çocukları ile birlikte yurtta kaldı*” bilgisini iletmesi nökerlerin savaşa bizzat katıldıklarını göstermektedir.⁴¹

1.5. Eyalet Kuvvetleri

Kara-Koyunlular ilk dönemlerinde Ak-Koyunlular’da olduğu gibi askere ihtiyaç duyduğu vakit kendi kuvvetlerinin yanında hâkim oldukları şehirlerden asker toplamaktaydı.⁴² Bunun yanında Kara-Koyunlulara bağlı Türkmen oymakları orduda hazır bulunurdu. Nitekim Kara Yusuf Bey’in 813/1410 yılında Tebriz yakınlarında Sultan Ahmed Celâyirli ile yaptığı savaşta ordusunda Sa’dlu boyu reisi Pir Hüseyin Bey, Döğer boyu reisi Musa, Çekirli boyu reisi Bistam Bey, Bitlis Emiri Şemseddin ve çocukları, Van-Hakkâri hâkimi Melik İzzeddin Şir, Kara Yusuf’un çocukları Pir Budak, İskender ve İsfend bulunmaktaydılar.⁴³

²⁸ Arayancan, *agt*, s. 279.

²⁹ Erdem, Paydaş, *age*, s. 198.

³⁰ Ahmet Caferoğlu, “Türk Tarihinde Nöker ve Nökerzâdeler Müessesesi”, *IV. Türk Tarih Kongresi (Ankara: 10-14 Kâsım 1948)*, C.IV, TTK, Ankara 1952, s. 253. Uzunçarşılı, bu terimin Uygurca olduğunu ifade etmektedir. Krş. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 291.

³¹ Doerfer, *age*, C.I, s. 521; Paydaş, “Kara-Koyunlular”, C.9, s. 401.

³² Paydaş, *agt*, s. 285; B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilâtı Moğol Göçebe Feodalizmi*, çev. Abdülkadir İnan, TTK, Ankara 1995, s. 134; Ahmet Temir, “Türk-Moğol İmparatorluğu Devrinde Sosyal ve Askerî Teşkilât”, *Türk Kültürü*, S. 118, Ankara 1972, s. 192.

³³ Erdem, “Ak-Koyunlu Ordusunu Oluşturan İnsan Unsuru”, s. 89; Oktay Efendiye, “Kara-Koyunlu, Ak-Koyunlu ve Safevî Devletlerindeki Mülkî ve Askerî Teşkilâta Bakış”, *Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayı-II*, S. 21/72, Temmuz-Aralık 2015, s. 579.

³⁴ Arayancan, *agt*, s. 281.

³⁵ Tihirânî, *age*, C.I, s. 56; çev. s. 48; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü’-t- Tevârih*, nşr. Abdülhüseyin Nevâî, C.I, İntişarat-ı Esatir, Tahran 1389/2010, s. 141; çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2006, s. 53.

³⁶ Sümer, *age*, s. 103.

³⁷ (حوکمت ان ولایت به ناصرالدین پیر عمر که وزیر و نایب امیر یوسف بود، داد) Sa’deyn ve Mecma’-ı Bahreyn, nşr. Abdülhüseyin Nevâî, Pejuhişgâh-ı Ulum-ı İnsani ve Muta’alat-ı Ferhengi, C.I-II, Tahran, 1383/2004, s. 124.

³⁸ Abrû, *age*, C.IV, s. 738.

³⁹ Bu cemaatin ismi sadece Tarihü’l-Giyasi’de geçmektedir. Fakat Tarihü’l-Giyasi bu cemaat hakkında geniş bilgi vermemektedir. Giyasi, Cihanşah’ın Uzun Hasan’ın üzerine giderken Muş sahrasında iken askerleri arasında el-Asfahiye cemaatinin de bulunduğunu kaydetmektedir. Ayrıca Cihanşah’ı öldüren kölenin bu cemaate hizmet ettiğini de yazmaktadır. Giyasi’nin kayıtlarından el-Asfahiye’nin Bağdat ve Mardin havalisinde ikamet ettiğini anlamaktayız. Bkz. Abdullah b. Fethullah el-Bağdadi, *el-Düvelü’l-İslamiyye fi el-Şark (Tarihü’l-Giyasi)*, Tah. Târik Nâfi’ el-Hamdânî, Dâr ve Mektebetü’l-Hilâl, Beyrut 2010, s. 310, 315, 319, 323, 354. el-Azzâvî el-Mehâmide el-Asfahiye ile ilgili bilgileri Giyasi’dan aynen alıp nakletmiştir.

⁴⁰ Bağdadi, *age*, s. 354.

⁴¹ Arayancan, *agt*, s. 282.

⁴² Erdem, “Ak-Koyunlu Ordusunu Oluşturan İnsan Unsuru”, s. 91.

⁴³ Abrû, *age*, C.III, s. 400-401; Sümer, *age*, s. 83-84.

Kara-Koyunlu Devleti'nde eyaletlerin yönetimi mirzalar ve önemli emirlere tevdi edilmekteydi. Savaş zamanında da bu eyalet birlikleri orduya katılırlardı. Örneğin Kara Yusuf Bey 823/1420 yılında Timurlu hükümdarı Şahruh'un üzerine doğru geldiğini haber alınca Azerbaycan, Arran, Mugan, Diyarbakır ve Irak-ı Arab'dan çok sayıda asker toplamıştı. Bunun yanında Tebriz'den yaya asker de toplamıştı.⁴⁴ Savaş zamanı, sayılarının ne kadar olduğunu kaynaklardan tespit edemediğimiz askerî dirlik sahipleri yani tiyuldârlarda orduya katılırlardı. Örneğin; Sultan Cihanşah 871/1466-67 yılında Pir Budak'ı tedip etmek için Bağdat üzerine sefere çıkmaya karar verdiği zaman bukavullara asker toplamaları için emir verdi. Muhammedi Mirza'yı İsfahan'dan, diğer emirleri ve tiyuldârları vilayetlerin farklı yerlerinden topladı. Türkmen haşemlerini (hizmetçilerini) göç ettirerek orduda önemli miktarda asker hazırladı.⁴⁵

2. Kara-Koyunlu Ordusunda Görevliler

2.1. Kadıasker

Kadıaskerlik, Hz. Ömer Dönemi'nde bir müesseseye hâline gelmiştir. Ordu kadısı olarak tanımlanan kadıaskerlik, tarih boyunca Türk-İslam devletlerinde kullanılmıştır.⁴⁶ Kadıasker, Divân beyinin eşikhanesinde oturarak ordu ile ilgili davalarda şeriatı göre karar verirdi. Ayrıca askere ait hukuki işlere de bakardı.⁴⁷ Kaynaklarda Kara-Koyunlu Dönemi'nde kadıaskerlik müessesesi hakkında detaylı bilgi bulunmamaktadır. Fakat Memlûklü kaynakları 27 Cemaziyel-ahir 820/11 Ağustos 1417 tarihinde Memlûklü Sultanı Melik Müeyyed'e, Kara Yusuf Bey'in Kadıasker'i Hamidüddin'in elçi olarak geldiğini, Kara Yusuf Bey tarafından gönderilen mektup ve hediyeleri getirdiğini yazmaktadırlar. Bu da Kara-Koyunlular Dönemi'nde kadıaskerlerin asli görevlerinden başka elçilik yaptıklarını da göstermektedir.⁴⁸

2.2. Tavacı

Moğolca *saymak, toplamak, hesaplamak* anlamındaki *toğacadan* gelen tavacı, Çağatay Türkçesi'nde ise *sayı sayan, asker toplama müfettişi, haberci, zâbit, dellâl, muhbir* gibi anlamlara sahiptir.⁴⁹ Askerin silâhına çağırılması lüzumu hâsıl olduğu vakit, askerler tavacı denilen görevli tarafından toplanarak içtimai emredilen yerde bulundurulurdu. Bunun yanında ordu geçit töreni yapacağı vakit bunun askerlere ilanı tavacılar tarafından yapılırdı.⁵⁰ Tavacılar askerlerin defterini tutarlar ve ordu kuvvetinin muhafazasına da dikkat ederlerdi.⁵¹ "Tokacı" olarak da bilinen bu birim XIII-XVII. yüzyıllarda var olan devlet teşkilâtlarının askerî ve idarî yapısında hükümdarların özel ve önemli buyruklarını yerine getiren yaver görevindeki askere verilen unvandır.⁵² İlhanlılar,⁵³ Timurular⁵⁴ ve Ak-Koyunlular'da⁵⁵ olduğu gibi Kara-Koyunlular'da da askerlerin toplanması kitaların teftişi, silâhına çağırılması ve toplanma yerlerinin tayini, ordu emirlerinin tebliği tavacı denilen görevliler tarafından yapılırdı. Bunun yanında tavacı toplanan askerleri seferber eder, ordunun yerini bildirip, askerlerin sayısını tavacı defterine kayıt ederdi.⁵⁶ Nitekim Mirza Şahruh'un 823/1420 yılında Tebriz üzerine Kara Yusuf Bey'i tedip etmek için sefere çıktığı vakit Kara Yusuf Bey de ordusunu Tebriz'de toplayarak askerlerine geçit resmi yaptırarak onları teftiş etmiştir.⁵⁷ Muhtemelen bu geçit resminin ilanı tavacılar tarafından yapılmıştır. Kara-Koyunlu ordusu sefere çıktığında orduda tavacılar yer almaktaydı. Sultan Cihanşah 861/1457 yılında Horasan'a yöneldiği zaman ordusunda Ebu'l Feth Bey-i Tavacı da bulunmaktaydı.⁵⁸

⁴⁴ Semerkandi, *age*, C.I-II, s. 283; Abrû, *age*, C.IV, s. 730-731.

⁴⁵ Tihârî, *age*, C.II, s. 371; çev. s. 242. Rumlu, *age*, C.II, s. 646; çev. s. 424.

⁴⁶ Mehmet İpşirli, "Kazasker", *DİA*, C.25, Ankara 2002, s. 140; Selim Serkan Ütken, *Buhara Hanlığı'nın Askerî Teşkilâtı (1500-1868)*, TTK, Ankara 2018, s. 144.

⁴⁷ Paydaş, *agt*, s. 208.

⁴⁸ Takiyeddin Ahmed b. Ali Makrizî, *Kitâbu's-Sulûk li Ma'rifeti Düveli'l-Mulûk*, Tah. Muhammed Abdulkadir Atâ, C.VI, Daru'l-Kutubi'l-İlmiye, Beyrut 1997, s. 443; Şihâbeddin Ebu Fazl Ahmed b. Ali ibn Hacer el-Askalanî, *İnbâ' el-Ğumr bi Ebnâu'l-Umr*, Tah. Hasan Habeşî, Lecnetü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, C.III, Kahire 1998, s. 132; İbni Tagrıberdi, *en-Nücumu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 417; Kazım Yaşar Koprıman, *el-Aynî'nin İkdu'l-Cumân'ında XV. Yüzyıla Ait Anadolu Tarihi ile İlgili Kayıtlar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 1972, s. 83; Kâzım Yaşar Koprıman, *Mısır Memlûkleri Tarihi Sultan al-Melik al-Mu'ayyad Şeyh al-Mahmûdî Devri (1412-1421)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, s. 193-194; Sümer, *age*, s. 97.

⁴⁹ Hayrunnisa Alan, "Tavacı", *DİA*, C.40, İstanbul 2011, s. 177; Ensar Macit, *Timurlu Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2012, s. 52.

⁵⁰ Uzunçarşılı, *age*, s. 286; Paydaş, "Karakoyunlular", C.9, s. 401.

⁵¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK, Ankara 2011, s. 206.

⁵² Arayancan, *agt*, s. 280.

⁵³ İlhanlı ordusunda asker toplamak ve askerî kitaların teftişi tavacılar tarafından yapılmaktaydı. Uyar, *age*, s. 138; Mustafa Uyar, "İlhanlı (İran Moğolları) Ordusunda Hiyerarşi: Askerî Yetkililer ve Nitelikleri", *A.Ü.DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 49/1 Ankara 2009, s. 42.

⁵⁴ Mu'izz el- Ensab'a göre Emir Timur'un tavaçılarını sayısı yirmidir. Aynı şekilde Şahruh'un sekiz ve Ebu Said'in on altı tavaçısı bulunmaktaydı. Bkz. Anonim, *Mu'izz el- Ensab fi Şeceretü'l Ensâb-ı Selâtin-i Moğol*, Bibliotheque Nationale Paris, Persian 67, vr. 97a, 98b, 134a, 152b.

⁵⁵ İlhan Erdem, "Ak-Koyunlu Ordusunu Oluşturan İnsan Unsuru", s. 88.

⁵⁶ Hüseyinzâde, *age*, s. 213.

⁵⁷ Sümer, *age*, s. 110.

⁵⁸ Tihârî, *age*, C. II s. 347; çev. s. 226.

Tavacılar nüfuzlu beyler arasından seçilirdi. Nitekim Sultan Cihanşah Dönemi'nde Kara-Koyunlu teşekkülünün önemli oymaklarından olan Alpavut cemaatinden Pir Muhammed Tavacı ve Rüstem-i Alpavut tavacılar arasında bulunmaktadır. Pir Muhammed Tavacı, Sultan Cihanşah'ın önemli emirleri arasında yer almaktaydı. Pir Budak öldürüldükten sonra Cihanşah onu 10 Zilkade 870/24 Haziran 1466 tarihinde Bağdat valisi tayin etti.⁵⁹ Yine Uzun Hasan Bey, Sultan Cihanşah'ı ortadan kaldırdıktan sonra, esir alıp öldürdükleri kişiler arasında Tavacı Rüstem-i Alpavut bulunmaktaydı.⁶⁰

2.3. Daruga

Moğolca bir unvan olan "daruga", hükümdar adına atandığı bölgeyi yöneten validir. Kara-Koyunlulardan önceki Farsça metinlerde daruga ıstılâhını karşılamak için Arapça "şihne" ve Türkçe "baskak"⁶¹ ıstılâhı kullanılmıştı.⁶² Moğollar tarafından *baskak*, İlhanlılar tarafından ise *şihne* ıstılâhı kullanılmıştı.⁶³ Timurlularda⁶⁴ herhangi bir şehir ve bölgenin idarî ve askerî işleri daruganın sorumluluğundaydı. Darugalar istenilen durumda bölgenin askerleri ile savaşa da gitmişlerdir. Olağanüstü durumlarda ise bir yerin vergisini toplamak üzere görevlendirilirdi. Kara-Koyunlu Devleti'nde de mevcut olan bu görevli Timurlular'daki uygulamaya benzer olarak vazife görmekteydiler.⁶⁵ Ayrıca darugalar genellikle askerî eşraf arasından seçilirdi.⁶⁶

Kara-Koyunlu Devleti'nde darugalar şehrin muhafazasından da sorumlu idiler. Örneğin Kara Yusuf Bey, Timurlu Mirza Ebu Bekir ile yaptığı ilk mücadelede galip gelince Nahçıvan'a geldi. Burada iken Tebriz'in ileri gelenlerinden Hoca Seyyidî Muhammed-i Gececi huzura gelerek Tebriz şehrinin Mirza Ebu Bekir tarafından uğradığı yağmayı ve tahripleri anlatarak Kara Yusuf Bey'i şehri işgale teşvik etti. Kara Yusuf Bey ise Hoca Seyyidî Muhammed-i Gececi'ye şehir halkı için aman yazısı vererek şehrin korunması için de bir daruga gönderdi.⁶⁷ Hükümdar şehri ele geçirdiği vakit ilk olarak şehre daruga ataması gerçekleştirdi. Sultan Cihanşah Herat'ı ele geçirdiğinde, Pirzad Bey-i Buhari'yi Herat darugası olarak tayin etmiştir.⁶⁸ Bunun yanında Kara-Koyunlu mirzaları da kendilerine bağlı olan yerlere darugalar tayin etmişlerdir. Örneğin Sultan Cihanşah, İsfahan'ı oğlu Muhammedî Mirza'ya verince o da oraya Lala Muhammed'i daruga olarak göndermiştir.⁶⁹

Darugalar atandıkları vilayetlerde etkin konumda idiler. Bunun bir örneğini Sultan Cihanşah ile oğlu Pir Budak arasında yaşanan mücadeleden anlamaktayız. Sultan Cihanşah ile Timurlu hükümdarı Ebu Said arasında 1458 yılında yapılan barış antlaşmasından sonra Sultan Cihanşah ağırlıklarını Herat'ta bırakarak döndü. Pir Budak da Yezd şehrine yöneldi. Halkına zulüm yaparak onların üzerine büyük vergiler yükledi. Satılmış el-Şıracı'yı da bu şehre tahsildar tayin etti. O sırada Yezd darugası ise Sultan Cihanşah'ın nökerlerinden olan Kanber el-Hazneci idi. Satılmış el-Şıracı, o sırada Sultan Cihanşah'ın yanında bulunan daruga Kanber el-Hazneci'nin eşine ve çocuklarına kötülük yaptı. Kanber el-Hazneci Yezd'e gidince olanları ona anlattılar. El-Hazneci, olayların gerçek olduğunu anlayınca hanımının, kızının ve oğlunun kellesini keserek getirip Sultan Cihanşah'ın önüne döktü. Sultan Cihanşah'a "sana hizmet etmeye devam etmenin cezası budur." dedi. Sultan ne olduğunu sordu ve o da olanları anlattı. Bunun üzerine Sultan Cihanşah, Pir Budak'a haber göndererek Satılmış'ı istedi. Fakat Pir Budak ise Satılmış'ı göndermemekte ısrar etti. Satılmış'ın Sultan Cihanşah'ın atadığı Yezd darugasına bu kötülüğü yapması Sultan Cihanşah ve oğlu Pir Budak'ın aralarının bozulmasına sebep oldu. Nitekim Bu olayda darugaların atandıkları şehirde hükümdarın tam yetkili vekili olduğu ve onlara yapılan kötülüğü hükümdarın kendine yapılmış addettiği anlaşılmaktadır. Nitekim bu olaydan sonra Sultan Cihanşah ile Pir Budak'ın arası düzelmemiş ve her ikisi birbiri hakkında temkinli hareketlerde bulunmuşlardır.⁷⁰

Darugaların vazifesinin ehemmiyeti, buldukları şehrin konumuna göre değişmekteydi. Nitekim İsfahan, Fars ve Tebriz gibi ehemmiyetli şehirlere önemli şahsiyetler daruga olarak atanmaktaydı. Ayrıca darugaların emrinde devriye gezen "mirsahip" bulunmaktaydı. Mirsahip geceleyin şehrin muhtelif semtlerini denetleyerek eğer geceleyin bir hırsızlık gerçekleşmişse onu darugaya rapor etmek zorunda idi.⁷¹

2.4. Kûtvâl

⁵⁹ Bağdadî, *age*, s. 360; Abbas el-Azzâvî el-Mehâmî, *Tarihü'l Irak Beyne İhtilâleyn İhtilâleyn el-Hükümetü'l-Türkmâniyye*, C.III, Dâru'l-Arabiyyetü'l-Mavsuât, Bağdat 1939, s. 190.

⁶⁰ Tihriânî, *age*, C.II, s. 426; çev. s. 278.

⁶¹ Baskak ve Daruga unvanının kökeni hakkında bkz. Altay Tayfun Özcan, *Moğol-Rus İlişkileri*, TTK, Ankara 2017, s. 374-389.

⁶² Doerfer, *age*, C.I s. 319; Abdülkadir Yuvalı, "Daruga", *DİA*, C.8, İstanbul 1993, s. 505.

⁶³ Uyar, *age*, s. 135; Uyar, *agm*, s. 39.

⁶⁴ Timurlularda daruganın görevleri hakkında tafsilatlı bilgi için bkz. Beatris Forbes Manz, "The Office Of Darugha Under Tamerlane", *Journal of Turkish Studies*, C.IX, 1985, s. 59-69; çev. Hayrunnisa Alan, "Timur'un Saltanatı Sırasında Darugalık Müessesesi", *Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 3, İstanbul 2000, s. 99-113.

⁶⁵ İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, TTK, Ankara 2017, s. 169; İsmail Aka, *Mirza Şahrüh ve Zamani*, TTK, Ankara 1994, s. 192.

⁶⁶ Hasanzâde, *age*, s. 213.

⁶⁷ Sümer, *age*, s. 74; İsmail Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Kara Koyunlular Devri)*, TTK, Ankara 2001, s. 5.

⁶⁸ Arayancan, *agt*, s. 270.

⁶⁹ Rumlu, *age*, C.I s. 501; çev. s. 319.

⁷⁰ Bağdadî, *age*, s. 342-343.

⁷¹ Paydaş, *agt*, s. 204-205.

Hintçeden Farsçaya geçmiş olan bu ıstılâh kale kumandanlarına verilen bir unvandır.⁷² Sanskritçe kota (kale) ve pâla (muhafız) kelimelerinin terkiibinden meydana gelmiştir. Bu ıstılâh, Sebüktegin'in askerleri ve Gazneli Mahmûd tarafından İran'a getirilmiştir.⁷³ Bu unvan Ortaçağ'da İran, Irak, Orta Asya ve Hindistan Müslümanları tarafından kullanılmıştır.⁷⁴ Kûtvâl unvanı Kara-Koyunlular'da olduğu gibi İhanlılar'da⁷⁵, Türkiye Selçuklularında⁷⁶, Timurlular'da⁷⁷, Ak-Koyunlular'da⁷⁸ ve Safeviler'de⁷⁹ de bulunmaktaydı. Kûtvâl, kaleyi korumak ve güvenliğini sağlamak ile görevliydi.⁸⁰

Hükümdar ya da Mirzalar kendi yönetim merkezleri olan yerlerdeki kalelere kûtvâl tayin ederlerdi.⁸¹ Ayrıca emirlerin de yönetimi altında olan kalelere kûtvâl tayin ettiği görülmektedir. Örneğin Kara Yusuf Bey 810/1408 yılında Mirza Ebu Bekir'i mağlup ettikten sonra Emir Bistam Bey'i Irak-ı Acem'i fethine memur etmişti. Aynı yıl mezkûr emir Sultaniye'yi ele geçirmek için harekete geçti. Emir Bistam Bey, Mirza Ebu Bekir tarafından Sultaniye Kalesi'ne kûtvâl tayin edilen Derviş Kuşçı'ye kalenin teslimi için haber gönderdi. Fakat kalenin teslimine yanaşmayan kale kûtvâli müdafaaya hazırlandı. Bunun üzerine Bistam Bey kaleyi takriben bir ay muhasara ederek ele geçirdi ve kardeşi Masum Bey'i kaleye kûtvâl tayin etti.⁸² Yine Kara-Koyunlu hükümdarı Sultan Cihanşah, 1458 yılında Herat'ı ele geçirmiş fakat Herat iç kalesi İhtiyâreddin'in muhafızı Mevlânâ Ahmed-i Yasavul kalenin sağlamlığı ve zahirenin bolluğuna güvenerek Kara-Koyunlu ordusuna karşı direnmişti. Bir müddet geçtikten sonra direnmenin faydasız olduğunu gören Ahmed-i Yasavul eman dileyerek teslim olmuştu. İhtiyâreddin Kalesi'nin idaresi Emir Bayezid-i Bistam'a verilmiş o da bu kaleye bir kûtvâl tayin etmişti.⁸³ Hükümdar ile mirzalar arasında yaşanan mücadelelerde kûtvâller emri direkt olarak hükümdardan almakta idiler. Nitekim Sultan Cihanşah, Mirza Pir Budak'ın üzerine Şiraz taraflarına asker sevk ettiği zaman kendisi de Yezd-i Hasn havalisine gelmiştir. Kendilerine zarar gelmesinden çekinen kale kûtvâlları "*padîşahın geçtiği yerlerdeki kaleyi kime buyurur ise ona teslim edelim*" diye arz etmişlerdir.⁸⁴

Kûtvâlların ölen hükümdarın yerine başa geçen hükümdara itaat ettikleri görülmektedir. Örneğin, Hasan Ali babası Sultan Cihanşah'ın ölümünden sonra Tebriz'e girmiştir. Alıncak Kalesi kûtvâli Yakub Çehre de Sultan Cihanşah'ın hazinelerini Hasan Ali'ye getirmiştir.⁸⁵

2.5. Yurtçı

Ordu işlerini düzenleyen kişilere verilen unvandır.⁸⁶ Bu görevli, ordunun, mirzaların ve karavulların konaklayacakları yeri tayin ederdi.⁸⁷ Bunun yanında yaylak ve kışlak yerlerini de belirlerdi.⁸⁸ İlhanlı⁸⁹ ve Timurlu⁹⁰ ordularında da mevcut olan bu görevli Kara-Koyunlu Devleti ordusunda da bulunmaktaydı. Yurtçılar, Türkmen emirleri arasından ve bazen de düşük rütbeli askerlerden seçiliyordu. Ordunun başyurtçısı hükümdarın fermanı ile tayin edilirdi.⁹¹ Sultan Cihanşah Dönemi'nde, Rüstem-i Yurtçı, Rüstem-i Tarhan'ın Anadolu'daki ikinci savaşı sırasında onun ordusunda bulunmaktaydı.⁹² Yurtçıların orduda savaşa katıldıklarını kaynaklar vasıtasıyla bilmekteyiz. Nitekim 862/1457-1458 yılında Timurlu Mirza Sultan İbrahim ve Sultan Cihanşah'ın Astarâbâd'da⁹³ yaptıkları savaşta yurtçıların hamlesi oldukça etkili olmuştur. Mirza Sultan İbrahim, Astarâbâd hâkimi Baba Hasan'ın kendi önünden kaçtığını zannederek Astarâbâd'a yöneldi. Yolda kendisine yaklaşık bin Türkmen süvarinin Astarâbâd'a geldiği haberi ulaştı. Her ne kadar emirler ve ordu komutanları bu haberin

⁷² Şemis Şerik Emin, *Ferheng-i İstilahât-ı Divan-ı Devrân-ı Moğol*, Edeb-i Hüner-i İran, Tahran 1357/1978, s. 204; Uyar, *age*, s. 136.

⁷³ Emin, *age*, s. 204 n. 1; Uyar, *agm*, s. 40.

⁷⁴ Paydaş, "Karakoyunlular", C.9, s. 401-402.

⁷⁵ Bkz. Uyar, *age*, s. 136; Uyar, *agm*, s. 40.

⁷⁶ Türkiye Selçuklularında kûtvâlin görevi Kara-Koyunlu Devleti'nde olduğu gibidir. Bkz. Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Ankara 2018, s. 268-269.

⁷⁷ Timurlularda kûtvâl, şehrin veya kasabanın mahalli idarecisi anlamında kullanılmaktaydı. Cevat İzgi, "Kûtvâl", *DİA*, C.26, Ankara 2002, s. 503.

⁷⁸ Sultan Yakub, Sultan Halil ile mücadeleye giriştiği vakit Yakub Bey, Abar menziline iken birçok şehir ve kasaba kûtvâlleri ve darugaları itaat edip hazinenin anahtarlarını ona teslim ettiler. Rumlu, *age*, C.II s. 812; çev. s. 546.

⁷⁹ Safevilerde de kaleler kûtvâlin sorumluluğu altındaydı. Bunun yanında darugalar olmadığı zamanlarda kûtvâl onun işlerinden de sorumluydu. Eralp Erdoğan, *Safevi Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2019, s. 149.

⁸⁰ Arayancan, *agt*, s. 282-283.

⁸¹ Hüseyinzâde, *age*, s. 194.

⁸² Semerkandî, *age*, C.I-II, s. 85; Sümer, *age*, s. 77.

⁸³ Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti*, s. 56.

⁸⁴ Rumlu, *age*, C.II, s. 628; çev. s. 412; Arayancan, *agt*, s. 282-283; Paydaş, "Karakoyunlular", C.9, s. 402.

⁸⁵ Rumlu, *age*, C.II, s. 677; çev. s. 444.

⁸⁶ Hasanzâde, *age*, s. 185.

⁸⁷ Emin, *age*, s. 268.

⁸⁸ Hasanzâde, *age*, s. 185.

⁸⁹ Uyar, *age*, s. 137.

⁹⁰ Hayrunnisa Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular 1360-1506*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015, s. 278; Macit, *agt*, s. 57.

⁹¹ Hümbetoğlu, *age*, s. 91.

⁹² Hasanzâde, *age*, s. 185.

⁹³ Hazar Denizi'nin güneydoğu köşesinde yer alır. Bir ova ve dağ eteği alanıdır. İçinde bulunduğu Elburz'dan ayrılan çok yüksek ve ormanlık bir dağ silsilesinin eteğindeki ova oldukça verimlidir ve kuzeyde Türkmenistan'ın Karakum çölüne kadar uzanır. Tahsin Yazıcı, "Esterâbâd", *DİA*, C.11, İstanbul 1995, s. 437.

kesinliğini teyit edene kadar burada kalalım dediyse de, Mirza Sultan İbrahim emirlerin bu sözü korkularından söylediklerini düşündü. Mirza Sultan İbrahim, Ebu Said Mirem'i menkalay yapıp yoluna devam etti. Mirza Sultan İbrahim ile ilgili bu haberi alan Sultan Cihanşah'ın yurtçuları saldırı saldırı şehre girip, hamamda bulunan Sultan'a haberi ulaştırdılar. Sultan Cihanşah da Muhammedî Mirza ve Ebu'l-Feth Çekirli'yu kendine menkalay yaparak Mirza Sultan İbrahim'in üzerine yolladı. Daha sonra da kendisi de menkalay birliğine katıldı ve bölgede çetin bir savaş meydana geldi.⁹⁴

2.6. Yasavul

Çinggis Han Dönemi Moğollar'da ve ardılı Türk-Moğol devletlerinde karşımıza çıkan bu görevli⁹⁵; ordu içinde, kurultaylarda, toylarda askerî hiyerarşiyi teftiş ederek mevkileri tayin ederdi. Bunun yanında sefer zamanında askerinin nasıl bir düzen içinde hareket edeceğini belirlerdi.⁹⁶ Kara-Koyunlu ordusunda da yer alan bu görevliye Mirza Pir Budak'ın Kunaşirin idaresindeki Sircan Kalesi'ni⁹⁷ ele geçirmek için gönderdiği askerler arasında rastlamaktayız. Mirza Pir Budak, Sircan Kalesi'ni ele geçirmek için Muhammed Ali-yi Şeker, Deve Bey ve Barik Bey'i görevlendirmiştir. Fakat Mirza Elvend bu durumu öğrenince erken davranarak bu emirlere ani bir baskın yaparak Muhammed Ali-yi Şeker, Deve Bey ve Yasavul Şeyh Muhammed'i esir almıştır. Yasavul Şeyh Muhammed'in Mirza Pir Budak'ın görevlendirdiği orduda yer alması bu görevlinin Kara-Koyunlu Devleti'nde de yer aldığını göstermektedir.⁹⁸

2.7. İnak

Türkçe bir ıstılâh olan "inak", yerel kullanımlarda çeşitli anlamlara gelmektedir.⁹⁹ Moğollar Dönemi'nde bu ıstılâh, "*hükümdarın mahrem dostu, müşaviri ve nedimi*" olarak kullanılmıştır.¹⁰⁰ Kara-Koyunlular da, Ak-Koyunlular'da olduğu gibi "arkadaş, yoldaş" anlamlarında Arapça, "nedim" kelimesine karşılık olarak kullanılmıştır.¹⁰¹ Asil Türk evlatlarından seçilen ve hükümdarın güvendiği adamlar arasında yer alan inaklar tarafından uygun görülen yerlere mühim ve gizli emirler bildirilirdi. İnakların başları da nüfuzlu beylerden seçilirdi.¹⁰²

İnaklar hükümdarın yakını ve güvendiği kişiler olduğu için önemli vazifeler kendilerine verilmiştir. Örneğin, 813/1410 yılında Kara Yusuf Bey ile Celâyirli Sultan Ahmed arasında meydana gelen savaştan sonra Celâyirli Ahmed kaçarak bir bahçenin kovuğuna saklandı. Bahçenin sahibi yaşlı adam gelip bu durumu Kara Yusuf'a bildirince o da Şeyh Dursun'u, Şeyh Hacı-yı Mahmud İnak'ı ve Satılmış'ı Celâyirli Ahmed'i getirmeleri için göndermiştir.¹⁰³

Hükümdarın yanında buldukları için askerî eğitim de alan inaklar, Kara-Koyunlular Dönemi'nde askerî görev olarak sefere de katılmışlardır.¹⁰⁴ Sultan Cihanşah, Timurlular ile mücadele için Horasan taraflarına yola çıktığı zaman karavullar Allaüddövlü'nin oğlu Sultan İbrahim'in Astarâbâd Ormanı'na girdiği haberini getirdiler. Bu haber Sultan Cihanşah'a ulaşınca O, Muhammedî ile Ebü'l Feth'i menkalay yapıp saldırı için gönderdi. Kendisi de emirler, inaklar ve boy nökerleri ile her biri hızlı giden deveyle iki gün içinde Astarâbâd şehrinin kapısına vardılar.¹⁰⁵ Bunun yanında Sultan Cihanşah ile Uzun Hasan Bey arasında yaşanan savaşta Uzun Hasan Bey, Sultan Cihanşah'ı mağlup ettikten sonra onun ordusundan esir aldıkları kişiler arasında inaklar da vardı.¹⁰⁶

2.8. Pervaneçi

Sözlükte "ışık etrafında dönerek uçan küçük kelebek" anlamına gelen "pervâne" kelimesi, ıstılâh olarak ise bazı belge türlerini ve bunları hazırlayan kişiyi ifade etmektedir.¹⁰⁷ Timurlular¹⁰⁸ ve Ak-Koyunlular'da¹⁰⁹ olduğu

⁹⁴Tihriñî, *age*, C.II s. 348-349; çev. s. 226- 227; Rumlu, *age*, C.I, s. 566-567; çev. s. 365-366.

⁹⁵ Ükten, *age*, s. 173; Mu'izz el- Ensab'a göre Emir Timur'un on yasavulu bulunmaktadır ve yasavullar en alt kademedeki emirler arasındadır. Bkz. Anonim, *Mu'izz el- Ensab*, vr. 99a.

⁹⁶ Uyar, *age*, s. 137; Uyar, *agm*, s. 42.

⁹⁷ Fars yolu üzerindeki, Kirman bölgesinin en büyük şehirlerinden olan Sircan'ın kalesidir. Sircan yaylak mekânıdır ve müstahkem bir kalesi vardır. Hafız Abrû, *Cografya-yı Hafız Abrû*, Tas. Sâdık Seccâdi, *Ayine-i Mirâs*, C.III, Tahran 1378/1999, s. 15-16.

⁹⁸ Rumlu, *age*, C.I, s. 524; çev. s. 335; Aka, *Iran'da Türkmen Hâkimiyeti*, s. 47.

⁹⁹ Paydaş, "Karakoyunlular", C.9, s. 393.

¹⁰⁰ Emin, *age*, s. 50; Ahmet Taşağıl, "İnak", *DİA*, C.22, İstanbul 2000, s. 255.

¹⁰¹ Paydaş, "Karakoyunlular", C.9, s. 393.

¹⁰² Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 205; Arayancan, *agt*, s. 254; Hüseyinzâde, *age*, s.181; İslamova, *agm*, s. 493.

¹⁰³ Mirhond, *age*, C.II-VI, s. 5250; Rumlu, *age*, C.I, s. 178-179; çev. s. 83-84; Sümer, *age*, s. 84-85.

¹⁰⁴ Arayancan, *agt*, s. 254-255.

¹⁰⁵ Tihriñî, *age*, C.II s. 347-348, çev. s. 226.

¹⁰⁶ Rumlu, *age*, C.II s. 674; çev. s. 442.

¹⁰⁷ Muharem Kesik, "Pervane", *DİA*, C.34, İstanbul 2007, s. 244.

gibi Kara-Koyunlular'da da bulunan bu görevli; hükümdarın emir ve fermanlarını yazıp, bildirme görevini yerine getiren memurdur. Bu görevli Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu Dönemi'nde yüksek bir rütbeye sahipti.¹¹⁰ Pervaneçiler, hükümdarın fermanını yazmanın yanı sıra askerî görevler de üstlenmişlerdir.¹¹¹

Sultan Cihanşah döneminde yazılan fermanlarda Kâsım Pervaneçi'nin ismi sıkça geçmektedir. Nitekim 13 Ramazan 857/13 Eylül 1453 tarihinde Sultan Cihanşah'ın Şeyh Derai'ye verdiği suyuğal fermanının sağ alt kısmında "Pervaneçe eşref-i 'ala be risale-i Kâsım Pervaneçi"¹¹², 17 Cemaziel-evvel 867/7 Şubat 1463 tarihinde yazılan fermanın sağ alt kısmında "Pervaneçe be risale-i bende-i dergâh Kâsım Pervaneçi"¹¹³, 15 Zilhicce 870/29 Temmuz 1466 tarihinde yazılan fermanında Sultan Cihanşah, Nizameddin Abdû'l-Hak'ı Emir'ül Hac olarak vazifelendirmiştir ve fermanın sağ alt kısmında "Pervaneçe eşref-i 'ala be risale-i bende-i dergâh Kâsım Pervaneçi"¹¹⁴ yazmaktadır. Pervaneçi Kâsım bu dönemde pervaneçilik görevinin yanında askerî vazifeler de üstlenmiştir. Örneğin Uzun Hasan Bey'in II. Mehmed'e yazdığı bir mektupta "...Cihanşah'ın büyük emirlerinden olan Emir Kâsım Pervaneçi de otuz kişilik meşhur emirlerden ve beş bin silahlı sarsılmayan kişi ile de karavulluğa gelmişlerdir"¹¹⁵ demektedir. Nitekim Kâsım Pervaneçi askerî görevlerin yanı sıra Yezd valiliği de yapmıştır.¹¹⁶ Uzun Hasan Bey, Sultan Cihanşah'ı ortadan kaldırdıktan sonra onun yakın adamlarını da ele geçirmiş ve birçoğunu öldürtmüştür. Bunlar arasında Kâsım Pervaneçi de bulunmaktadır.¹¹⁷

2.9. Bukavul

Bukavul, Türkçe bir ıstılahtır.¹¹⁸ Bu görevli daha önceleri çaşnigirlik ile vazifeliydi. İlhanlılar Dönemi'nde bukavullar, askerî işleri düzenleme, askerinin teftişi, asker sayısının tespiti, gelirlerin düzenlenmesi, levazımın tedariki ve dağıtım sorumluluğunu üzerine almıştır.¹¹⁹ Bukavullar, Timurlular¹²⁰ ve Kara-Koyunlular Dönemi'nde ise ordunun ihtiyacının karşılanması için bazı bölgelere zahire depolamak için gönderilmişlerdir.¹²¹ Bunun yanı sıra bukavullar, Ak-Koyunlular'da olduğu üzere Kara-Koyunlular'da da askerî alanlarda da kullanılmışlardır.¹²² Örneğin Sultan Cihanşah, Timurlu Babür'ün ölümünden sonra Timurlular arasında çıkan karışıklıklardan faydalanmak amacıyla Rey'e gelerek ülkenin her tarafına asker toplamak ve araç gereç hazırlamak için elçiler ve bukavullar göndermiştir.¹²³ Bir başka örnek ise Sultan Cihanşah'ın Uzun Hasan Bey ile mücadeleye başlayacağı zaman yanındaki orduyu yeterli görmeyerek, asker toplanması için etrafa bukavullar göndermesidir. Nitekim bu dönemde bukavullar aslî vazifelerinde başka tavaçının vazifelerini de uhdelerine almışlardır.¹²⁴

Kara-Koyunlular Dönemi'nde bukavullar elçilik vazifesi de yürütmüşlerdir. Sultan Cihanşah ile oğlu Pir Budak arasında 1465 yılında yaşanan anlaşmazlık sonucunda Sultan Cihanşah, Şiraz tarafına yönelmiştir. Pir Budak da buradan çıkarak Şuşter'e¹²⁵ gitmiştir. Sultan Cihanşah, Şuşter'de bulunan Pir Budak'a üç bukavulu elçi olarak göndermiş ve bu yolla Pir Budak'ı Bağdat'a gitmesi konusunda teşvik etmiştir.¹²⁶ Bir başka örnekte ise Sultan Cihanşah'ın ordusunun 1466 yılında Ahlât tarafına saldırdığı haberi Uzun Hasan'a ulaştıca Uzun Hasan bu habere ilgisiz kalmıştır. Bunun üzerine Sultan Cihanşah ona elçiler gönderip anlaşmak istemiştir. Sultan Cihanşah, Uzun Hasan'a elçi olarak Aynal adındaki bukavulu göndermiştir.¹²⁷

2.10. Yamçı

¹⁰⁸ Alan, *age*, s. 283; Mu'izz el- Ensab'a göre Timurlu hükümdarı Ebu Said'in üç tane pervaneçisi bulunmaktadır. Bkz. Anonim, *Mu'izz el- Ensab*, vr. 153b.

¹⁰⁹ Erdem, Paydaş, *age*, s. 180; Paydaş, "Akkoyunlular", C.9, s. 364.

¹¹⁰ Hasanzâde, *age*, s. 204.

¹¹¹ Arayancan, *agt*, s. 263.

¹¹² Heribert Busse, *Untersuchungen zum Islamischen Kanzleiwesen an Hand Turkmenischer und Safawidischer Urkunden*, Kommissionsverlag Sirović Bookshop, Kairo 1959, s. 150; Tabâtabai, *age*, s. 26.

¹¹³ Tabâtabai, *age*, s. 43.

¹¹⁴ Tabâtabai, *age*, s. 52.

¹¹⁵ Feridun Bey, *Münşeatu's-Selatin*, C.I, Takvimhane-i Âmire, İstanbul 1274/1858, s. 274; Abdülhüseyn Nevai, *Esnâd ve Mukâtebât-ı Tarihî-yi İran ez Timur ta Şâh İsmail*, Bungalow tercüme ve neş-i kitap, Tahran 1341/1962, s. 554; Arayancan, *agt*, s. 264; Hümbotoğlu, *age*, s. 82.

¹¹⁶ Rumlu, *age*, C.II, s. 674; çev. s. 442.

¹¹⁷ Paydaş, "Karakoyunlular", C.9, s. 394.

¹¹⁸ Emin, *age*, s. 73.

¹¹⁹ Uyar, *age*, s. 136.

¹²⁰ Mu'izz el- Ensab'da Şahrüh'un sekiz bukavulunun ismi kaydedilmiştir. Bkz. Anonim, *Mu'izz el- Ensab*, vr. 135a.

¹²¹ Arayancan, *agt*, s. 253.

¹²² Paydaş, *agt*, s. 155.

¹²³ Tihri, *age*, C.II, s. 347; çev. s. 225; Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti*, s. 51.

¹²⁴ Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti*, s. 69-70.

¹²⁵ Huzistan'ın kasabalarındandır. Asıl ismi Tuster'dir. Fakat halk arasında Şuşter olarak maruf olmuştur. Şehrin etrafında büyük bir hendek bulunmaktadır. Bu hendek de su ile doludur. Şehrin korunaklı olmasından dolayı çok fazla esir gelmektedir. Gelen esirler bu şehirde alıkonmaktadır. Abrû, *Coğrafya-yı Hafiz Abrû*, s. 93.

¹²⁶ Bağdadî, *age*, s. 345.

¹²⁷ Rumlu, *age*, C.II, s. 654-655; çev. s. 431; Arayancan, *agt*, s. 254.

KARA-KOYUNLU ORDUSUNDA İNSAN UNSURU VE GÖREVLİLER

“Yam” kelimesi, “atın değiştirildiği yer” “posta menzili” anlamlarına gelmektedir. Postacılar posta menziline (yam’a) ulaştıkları vakit yorulmuş atlarını burada dinlenmiş atlar ile değiştirirlerdi. Moğol saldırıları zamanında yam kelimesi Rus diline de girmiştir.¹²⁸ “Yamçı” ise Moğolca “yam” ve Türkçe isimden isim türeten “cı” ekinin terkiibinden meydana gelmiştir.¹²⁹ Asıl görevi postacılık olan yamçılar, askerlerin geçecekleri yolları göstererek askerî alanda mühim bir görevi de yerine getirmişlerdir.¹³⁰

SONUÇ

Kara-Koyunlu Devleti diğer Türk devletlerinde olduğu gibi askerî teşkilâta ziyadesiyle ehemmiyet vermiştir. Türk devlet hiyerarşisinin etkisiyle Kara-Koyunlu Türkmenlerinin ordusunda hükümdar devletin en üst merci idi. Mirzalar ve emirler ordu hiyerarşisi içinde hükümdardan sonra gelmekteydi. Ordunun insan unsurunu çoğunlukla yarı göçebe Türkmen aşiretleri meydana getirirdi. Ordudaki insan unsuru içinde hassa kuvvetleri olan nökerler ordunun ana nüvesini oluşturmaktaydı. Bunun yanında eyalet kuvvetleri savaş sırasında merkezî orduya destek verirdi. Eyaletler, mirzalar ve yüksek rütbeli emirlerin yönetimi altındaydı. Savaş zamanı orduya eyalet kuvvetleri katılırdı.

Başlangıçta konargöçer yapıya sahip olan Kara-Koyunlular zamanla tam teşkilatlı bir ordu mekanizması oluşturdular. Bu teşkilat yapısı içinde ordudaki görevliler ehemmiyet taşımaktaydı. Türk-Moğol askerî yapısına dayanan Kara-Koyunlu askerî teşkilatında unvan sahibi kişiler askerî görevleri üzerine almaktaydı. Ordu sefer halindeyken hükümdarın orduda olması durumunda hükümdar her daim başkomutandı. Ordudaki görevliler savaş sırasında mevkilerine uygun vazifeler icra ederlerdi.

KAYNAKÇA

AKA, İsmail, *İran’da Türkmen Hâkimiyeti (Kara Koyunlular Devri)*, TTK, Ankara 2001.

AKA, İsmail, *Mirza Şahrüh ve Zamanı*, TTK, Ankara 1994.

AKA, İsmail, *Timur ve Devleti*, TTK, Ankara 2017.

ALAN, Hayrunnisa, “Tavacı”, *DİA*, C.40, İstanbul 2011, ss. 177-178.

ALAN, Hayrunnisa, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular 1360-1506*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.

ANONİM, *Mu’izz el- Ensâb fi Şeceretü’l Ensâb-ı Selâtin-i Moğol*, Bibliotheque Nationale Paris, Persian 67.

ARAYACAN, Ayşe Atıcı, *Karakoyunlu Hükümdarlarından Cihânşah ve Dönemi (Siyaset-Teşkilat-İktisad-Din ve Kültür) 1438-1467*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 2010.

BUSSE, Heribert, *Untersuchungen zum Islamischen Kanzleiwesen an Hand Turkmenischer und Safawidischer Urkunden*, Kommissionsverlag Sirović Bookshop, Kairo 1959.

CAFEROĞLU, Ahmet, “Türk Tarihinde Nöker ve Nökerzâdeler Müessesesi”, *IV. Türk Tarih Kongresi* (Ankara: 10-14 Kâsım 1948), C.IV, Ankara 1952, ss. 251-261.

DOERFER, Gerhard, *Turkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, C.I, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1963,

EFENDİYEV, Oktay, “Kara-Koyunlu, Ak-Koyunlu ve Safevî Devletlerindeki Mülkî ve Askerî Teşkilâta Bakış”, *Yeni Türkiye Kaşkasklar Özel Sayı-II*, S. 21/72, Temmuz-Aralık 2015, ss. 578-586.

EL-ASKALANÎ, Şihabeddin Ebu Fazl Ahmed b. Ali ibn Hacer, *İnbâ’ el-Ğumr bi Ebnâu’l-Umr*, Tah. Hasan Habeşî, C.III, Lecnetü İhyâi’t-Türâsi’l-İslâmî, Kahire 1998.

EL-BAĞDADÎ, Abdullah b. Fethullah, *el-Düvelü’l-İslamiyye fi el-Şark (Tarihü’l Gıyasi)*, Tah. Târik Nâfi’ el-Hamdânî, Dâr ve Mektebetü’l-Hilâl, Beyrut 2010.

EL-MEHÂMÎ, Abbas el-Azzâvî, *Tarihü’l Irak Beyne İhtilâleyn el-Hükümetü’l-Türkmâniyye*, C.III, Dâru’l-Arabiyyetü’l-Mavsûât, Bağdat 1939.

EMİN, Şemis Şerik, *Ferheng-i İstilahât-ı Divan-ı Devrân-ı Moğol*, Edeb-i Hüner-i İran, Tahran 1357/1978.

¹²⁸ Bu kelimenin hangi dilde olduğu konusunda çeşitli görüşler bulunmaktadır. Edgard Blochet bu kelimenin Moğolca olduğunu öne sürmüştür. Radloff ve Doerfer ise Çağatayca olduğunu öne sürmüşlerdir. Emin, *age*, s. 258.

¹²⁹ Emin, *age*, s. 261.

¹³⁰ Paydaş, “Karakoyunlular”, C.9, s. 401; İslamova, *agm*, s. 494.

- ERDEM, İlhan, “Akkoyunlu Ordusunda İnsan Unsuru”, *A.Ü.DTCF Tarih Araştırmaları*, 25/26, Ankara 1991, ss. 85-92.
- ERDEM, İlhan, “Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu Ordularına Genel Bir Bakış”, *A.Ü.DTCF Tarih Araştırmaları*, 24/37, Ankara 2005, ss. 57-77.
- ERDEM, İlhan, *Akkoyunluların Askerî Teşkilâtı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1988.
- ERDEM, İlhan, PAYDAŞ, Kâzım, *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi Siyaset-Teşkilat-Kültür*, Bileşik Yayınevi, Ankara 2007.
- ERDOĞAN, Eralp, *Safevi Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2019.
- FERİDUN BEY, *Münşeatu's-Selatin*, C.I, Takvimhane-i Âmire, İstanbul 1274/1858.
- GÖKSU, Erkan, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, TTK, Ankara 2018.
- HAFIZ ABRÛ, *Cografya-yı Hafız Abrû*, Tas. Sâdık Seccâdî, C.II-III, Ayine-i Mirâs, Tahran 1378/1999.
- HAFIZ ABRÛ, *Zeyli Camiü't Tevârih-i Reşidî*, nşr. Hanbaba Beyanî, Çaphane-yi İlmi, Tahran 1317/1938.
- HAFIZ ABRÛ, *Zübdetü't-Tevârih-i Bâysungurî*, yay. Seyyid Kemâl Hac Seyyid Cevadi, C.III-IV, Sazman-ı Çap ve İntişarat-ı Vezaret-i Ferheng ve İrşad-ı İslamî, Tahran 1380/2001.
- HASANZÂDE, İsmail, *Hükümet-i Türkmenân-ı Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu der İran*, Semt, Tahran 1392/2013.
- HONDMİR Gıyasüddin, *Tarih-i Habîbu's-Siyer fî Ahbar-ı Efrad-ı Beşer*, yay. Celâleddin Humâyî, C.III, İntişarat-ı Hayyam, Tahran 1333/1954.
- HÜMBƏTOĞLU, Nəcəfli Tofiq, *Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu Dövlətləri*, Çaşıoğlu, Bakü 2012.
- HÜSEYİNZÂDE Hadî Seyyid, *Tarih-i Feramüş Şode İran der Dovre-i Sultan Yakub Ak-Koyunlu*, Şirket-i Sehom-i Has, Tahran 1394/2015.
- İBNİ TAGRİBERDİ, *en-Nücumu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.
- İSLAMOVA, Nicabət, “Kara-Koyunlu Devleti'nin Kuruluşu ve Ordusu”, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 29, Temmuz 2009, ss. 29-44.
- İŞPİRLİ, Mehmet, “Kazasker”, *DİA*, C.25, Ankara 2002, ss. 140-143.
- KAZVİNÎ, Muhammed Yusuf Vale-i İsfahani, *Hold-i Berin (Tarih-i Timuriyân ve Türkmenân)*, haz. Mir Haşim Muhaddes, Mirâs-ı Mektûb, Tahran 1379/2000.
- KESİK, Muharrem, “Pervane”, *DİA*, C.34, İstanbul 2007, ss. 244.
- KOPMARAN, Kâzım Yaşar, *Mısır Memlûkleri Tarihi Sultan al-Melik al-Mu'ayyad Şeyh al-Mahmûdî Devri (1412-1421)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.
- KOPRAMAN, Kazım Yaşar, *el-Aynî'nin İkdu'l-Cumân'ında XV. Yüzyıla Ait Anadolu Tarihi ile İlgili Kayıtlar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 1972.
- MACİT, Ensar, *Timurlu Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2012.
- MAKRİZÎ, Takiyeddin Ahmed b. Ali, *Kitâbu's-Sulûk li Ma'rifeti Düveli'l-Mulûk*, Tah. Muhammed Abdulkadir Atâ, C.VI, Daru'l-Kutubi'l-İlmiye, Beyrut 1997.
- MANZ, Beatris Forbes, “The Office Of Darugha Under Tamerlane”, *Journal of Turkish Studies*, C.IX, 1985, s. 59-69; çev. Hayrunnisa Alan, “Timur'un Saltanatı Sırasında Darugalık Müessesesi”, *Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 3, İstanbul 2000, ss. 99-113.
- MİRCA'FERİ, Hüseyin, *Tarih-i Tehevvulat-ı Siyasî İçtimaî İktisâdî ve Ferhengi-i İran Der Dovre-i Timuriyân ve Türkmenân*, Daneşgah-ı İsfahan, Tahran 1395/2016.
- MİRHOND, *Tarih-i Ravzatu's-Safa Fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, haz. Cemşid Kiyanser, C.II-VI, İntişarat-ı Esatir, Tahran 1385/2006.
- NEVAİ, Abdülhüseyin, *Esnâd ve Mukâtebât-ı Tarihî-yi İran ez Timur ta Şâh İsmail*, Bungah-ı Tercüme ve neşr-i kitap, Tahran 1341/1962.

ÖZCAN, Altay Tayfun, *Moğol-Rus İlişkileri*, TTK, Ankara 2017.

PAYDAŞ, Kâzım, “Ak-Koyunlu Devleti’nde Siyasi Evlilikler ve Sarayda Hatunların Konumu”, *Tarih Yolunda Bir Ömür Prof. Dr. İsmail Özçelik’e Armağan*, Edt. Burak Kocaoğlu, Berikan Yayınları, Ankara 2019, ss. 413-428.

PAYDAŞ, Kâzım, “Akkoyunlular”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti Müslüman Türk Devletleri-II*, Edt. Muhammet Hanefi Palabıyık, Osman Çetin, Siyer Yayınları, C.9, İstanbul, 2018, ss. 347-373.

PAYDAŞ, Kâzım, “Karakoyunlular”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti Müslüman Türk Devletleri-II*, Edt. Muhammet Hanefi Palabıyık, Osman Çetin, Siyer Yayınları, C.9, İstanbul, 2018, ss. 375-406.

PAYDAŞ, Kâzım, *Ak-Koyunlu Devlet Teşkilâtı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 2003.

RUMLU, Hasan-ı, *Ahsenü’t- Tevârih*, Nşr. Abdülhüseyin Nevâî, C.I-II, İntişarat-ı Esatir, Tahran 1389/2010; çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2006.

SEMERKANDÎ, Abdurrezzak-i, *Matla’-ı Sa’deyn ve Mecma’-ı Bahreyn*, nşr. Abdülhüseyin Nevâî, Pejûhişgâh-ı Ulum-i İnsanı ve Muta’alat-ı Ferhengi, C. II/I-II/II, Tahran 1383/2004.

SOHRABIABAD, Hamidreza, *Safevî İdaresinde Toplumsal Dönüşüm*, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 2010.

SÜMER, Faruk, “Kara-Koyunlular”, *İA*, MEB Yayinevi, C.6, Eskişehir 2001, ss. 292-305.

SÜMER, Faruk, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah’a kadar)*, TTK, Ankara 1992.

TABÂTABAI, Hüseyin Müderrisî, *Farmânâ-yı Türkmâna-ı Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu*, Çaphâne-i Hükümet-i Kum, Tahran 1352/1973.

TAŞAĞIL, Ahmet, “İnak”, *DİA*, C.22, İstanbul 2000, ss. 255-256.

TEMİR, Ahmet, “Türk-Moğol İmparatorluğu Devrinde Sosyal ve Askerî Teşkilât”, *Türk Kültürü* S. 118, Ankara 1972, ss. 190-202.

TİHRÂNÎ, Ebu Bekr-i, *Kitâb-i Diyârbakriyya*, yay. Necati Luğal, Faruk Sümer, C.I-II, TTK, Ankara 1992; çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2014.

UYAR, Mustafa, “İlhanlı (İran Moğolları) Ordusunda Hiyerarşi: Askerî Yetkililer ve Nitelikleri”, *A.Ü.DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 49/1, Ankara 2009, ss. 33-48.

UYAR, Mustafa, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti’nin Askerî Teşkilâtı (Ortaçağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm)*, TTK, Ankara 2020.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK, Ankara 2011.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, TTK, Ankara 1988.

ÜKTEN, Selim Serkan, *Buhara Hanlığı’nın Askerî Teşkilâtı (1500-1868)*, TTK, Ankara 2018.

VLADİMİRTSOV, B. Y., *Moğolların İçtimâî Teşkilâtı Moğol Göçebe Feodalizmi*, çev. Abdülkadir İnan, TTK, Ankara 1995.

YAZICI, Tahsin, “Esterâbâd”, *DİA*, C.11, İstanbul 1995, ss. 437-438.

YİNANÇ, Mükrimin Halil, “Akkoyunlular”, *İA*, MEB Yayinevi, C.I, Eskişehir 2001, ss. 251-270.